

idéerna till epistemiska skiften som identifierats av tidigare vetenskapshistoriker som Michel Foucault och Carolyn Merchant. Under de senaste decennierna har deras framställningar emellertid mött en växande kritik. Särskilt har Carolyn Merchants schematiska framställning av natursynen hos Francis Bacon kritiserats (av bland andra Brian Vickers) för att den bortser från mångfalden av attityder som möter oss i källorna. Även de stora epistemiska skiften som hävdats ha ägt rum i vetenskapshistorien bör hanteras med försiktighet. En viktig utgångspunkt för avhandlingen är övergången från en emblematisk till en empirisk syn på djur. Utan att ifrågasätta förskjutningen som sådan skulle man kunna ställa frågan om idéernas konkreta kontexter och funktioner. Empiriska beskrivningar av djur förekom redan under antiken – exempelvis i Aristoteles biologi, men också i litteraturen med mer vardagsnära anknytning som exempelvis boskapskötsel. Samtidigt finns emblematiska tolkningar, vilka var funktionella i religiösa och filosofiska sammanhang. Under lång tid tycks synsätten ha existerat parallellt, men med olika syften och i olika kontexter.

En vidare fråga som infinner sig är hur författarna själva såg på sina texter och deras funktioner i det samtida genresystemet. Kottum konstaterar att verken är svåra att genrebestämma. Det är lätt att hålla med om, likväl hade frågan varit värd en mera inträngande undersökning. Anvisningar till hur texterna vad avsedda att läsas finns också i källorna. James Howell kallar sitt verk för en ”fancy”. Samma ord använder Cavendish om flera av sina verk. Det verkar röra sig om antydning om en genre som faller utanför våra moderna taxonomier och vars logik därför hade varit intressant att genomlysas. I vilken utstäckning kan det handla om humor? Som bekant var lovprisning av djur en vid denna tid ofta praktiserad retorisk övning avsedd att åstadkomma en komisk effekt.

Bortsett från dessa kritiska synpunkter måste det tillstås att Kottums undersökning är lyckad och väl genomförd. Avhandlingen är en komplex konstruktion, där författaren framträder som en självständig läsare och uttolkare med stora kunskaper om vitt skilda fält inom tidigmodern idé- och vetenskapshistoria. Resonemangen kännetecknas av analytisk klarhet och formuleras genomgående på elegant och lättflytande engelska. Införandet av kategorin ”naturlig utopi” synliggör nya aspekter i den tidigmoderna djursynen, samtidigt som den också bidrar till förståelsen av den tidigmoderna utopiska traditionen. Det är en imponerande prestation.

Kristiina Savin

Lunds universitet

Bokrecensioner

Book Reviews

Läroverken in memoriam

Bert Mårald, *Läroverken in memoriam: En studie av kulturmiljö, pedagogik och politik under 100 år* (Möklinta: Gidlunds förlag, 2023), 367 s. ISBN 978-917-844-511-0, hft.

I Måralds bok tas ett brett grepp om läroverkens historia, från införandet av studentexamina under censorers överinseende 1864 till systemets avskaffande 1968. Mårald tar sig an ett angeläget ämne. Trots läroverkens långa och uppenbara historiska betydelse som kulturinstitution är det, som Mårald skriver, ”otrampade vägar jag velat beträda” (7). Reformerna i och med grund- och gymnasieskolans tillkomst medförde så pass omfattande förändringar att det är fullt befogat att tala om läroverken som en försvunnen kulturinstitution. Läroverken och det som utmärkte dem – bildning, tradition, konservatism, manlighet och exklusivitet – ersattes av en gymnasieskola som inte bara till namnet utan också till innehållet representerade något nytt. Det är alltså en förlorarnas, delvis glömda, historia som tecknas i boken. Syftet är att vitalisera forskningen om den.

Boken är uppdelad i sju kapitel. Det inledande och de två avslutande kapitlen ger boken dess kronologiska inramning. De övriga kapitlen är tematiskt ordnade och undersöker genusaspekter, den offentliga opinionen, de parallella skolformerna innan grundskolans införande och de många klassresorna som skedde via läroverken. Tyngdpunkten är tydligt förskjuten mot perioden efter första världskriget och i allt väsentligt är det 1900-talets läroverksvärld som studeras. Som undertiteln avslöjar kombineras kulturhistoriska, pedagogiska och politiska perspektiv. Det är därmed de stora dragen i modern svensk utbildningshistoria som tecknas i boken. Ett internationellt perspektiv anläggs också med återkommande reflektioner om hur skeenden i omvärlden, och i synnerhet de båda världskrigen, påverkade den svenska opinionen i fråga om skola och utbildning.

Mårald upplyser läsaren om att boken är skriven i essäistisk stil, att den inte strikt följer alla vetenskapliga regler utan också anlägger personliga perspektiv. De personliga inslagen består bland annat i att läroverksmiljön i Göteborg, där Mårald själv skolades, ofta återkommer i framställningen med författarens minnen därifrån. Förhållandet att citattecken inte används skapar därför ibland förvirring huruvida det är Mårald eller

källorna som talar. Bokens fria stil inger ibland en osäkerhet om resultatens representativitet. Frågan om i vilken utsträckning läroverken var nazianstrukna behandlas på ett systematiskt sätt. Mårald går igenom läroverken ett efter ett och kommer fram till att "[k]vantitativt var läroverksnazismen inte alarmerande. Ändå är det orätt att rentvå hela gruppen, då det inom kåren fanns en inte oansenlig nazisympatiserande minoritet" (173). I många andra frågor framgår däremot inte urval och representativt på samma sätt.

Ett problem, som också kan ha att göra med den genreöverskriande ansatsen, är en asymmetri mellan de undersökande delarna och den avslutande delen. I bokens sista kapitel utvecklar nämligen Mårald ett resonemang som framstår som undersökningens slutsatser. Jag uppfattar emellertid detta resonemang som relativt fristående från vad själva undersökningen visar på. Vad är då det? Undersökningen vilar i hög utsträckning på memoarer. Mårald presenterar en mängd minnesbilder och personliga uppfattningar från före detta läroverks elever-, lärare- och rektorer vilket ger läsaren en levande bild av läroverken som en egenartad kulturinstitution. Bokens utförliga notapparat och personregister gör den värdefull som ett sorts referensverk över läroverken och personer med koppling dit. Vad Mårald visar är att det fanns en social och kulturell dimension kring läroverken som var starkt identitetsskapande. Den var hjärtat i en miljö och kring nätverk som ingav en känsla av historiska rötter, erbjöd en social och kulturell gemenskap och som möjliggjorde goda framtidsmöjligheter efter examen.

Vad som emellertid inte visas är till exempel vilka pedagogiska idéer som präglade läroverksundervisningen, hur undervisningen generellt sett bedrevs eller hur kvalitén på den generellt sett var. Det är naturligtvis notoriskt svåra frågor att besvara, men det verkar som att memoarlitteraturen inte alltid bidrar till att öka klarheten över de här frågorna. För någon var det si och för en annan var det så. Många, ofta motstridiga, värdeomdömen presenteras som berör dessa frågor, men de besvaras inte på ett systematiskt sätt. I bokens avslutande kapitel förs emellertid ett resonemang som verkar förutsätta att dessa frågor hade besvarats i undersökningen. Där menar Mårald att grundskolereformen innebar att "Kvaliteten blev svårare att upprätthålla. På sikt sjönk lärarkyrans status och landets kulturnivå anfrättes" (260). Enhetsskolan blev i praktiken en "konformistisk modell", som främjade jämlikhet men på bekostnad av bildning (279). Men detta beläggs inte i bokens undersökning, utan bygger i hög grad på antaganden.

Det påverkar slagkraften i resonemanget, men är inte desto mindre en viktig och relevant diskussion. Mårald gör en intressant koppling mellan läroverken och dagens friskolor och ser ett mönster i segregeringen.

Välbemedlade placerar sina barn i friskolor, till följd av de kommunala skolornas låga kvalitet, medan de mindre välbemedlades barn blir kvar. Därmed, menar Mårald, har det parallellskolesystem som enhetsskolan syftade till att bryta ned återkommit i ny skepnad. Men måste det vara så, frågar sig Mårald. Visionen med den sammanhållna skolan var aldrig att bildningen skulle överges till förmån för jämlikhet, utan att bildning skulle erbjudas jämlikt till alla. Resonemanget har onekligen stor aktualitet, och Mårald visar tydligt och övertygande hur de frågor som det väcker också kräver kunskap om läroverkens historia. Boken breda ansats och kvaliteter som referensverk gör den väl lämpad som ingång för vidare forskning om det. Därmed får det också hållas för troligt att det uppställda syftet kommer att uppnås.

J. Martin Andersson
Umeå universitet

Fostran i purpur

Andreas Hellerstedt, *Fostran i purpur: De karolinska kronprinsarnas lärare och undervisning* (Lund: Nordic Academic Press, 2022), 255 s. ISBN 978-91-89361-43-0, inb.

I Gustav III:s paradängkammare på Stockholms slott möts besökaren av en detaljrik plafond med ett uppenbart didaktiskt syfte: betraktaren ser hur Apollon och Minerva tar hand om den unge kronprinsen Karl (XII) och hur Herkules jagar bort lasterna. Lasterna föreställs av fyra skulpturer som har ett tidstypiskt barockutseende: med förvridna kroppsdelar ser de ut att vara på väg att falla över betraktaren. Det är därmed omöjligt att inte lägga märke till dem. De egenskaper som åsyftas är egennytta, avundsjukan, okunnigheten och förtälet. Takmålningen med skulpturerna fungerar som en furstespegel som ska fostra den unge prinsen inför hans framtida uppgift som regent.

Den vanligaste typen av tidigmoderna furstespeglar utgjordes av handböcker som ofta tillägnades blivande regenter. Det mest kända verket i genren var Erasmus manual *Om en kristen furstes uppfostning* (1516) som kom i svensk översättning först 1721. Vilka andra furstespeglar fanns det att tillgå i det enväldiga Sverige? I sin bok *Fostran i purpur. De karolinska kronprinsarnas lärare och undervisning* undersöker Andreas Hellerstedt några av dessa litterära speglar, bland vilka latinska dissertationer upptar en särskild plats. Förutom att därmed identifiera en av forskningen nästan helt förbisedd underavdelning av denna litteratur gör Hellerstedt klarsynta

närläsningar av dessa svårlästa texter och placerar dem i deras politiska, retoriska och pedagogiska sammanhang.

Undersökningens fokus ligger på avhandlingar som skrevs under Andreas Norcopensis (adlad Nordenhielm) som preses. Norcopensis var professor i vältalighet vid Uppsala universitet, men fick senare i uppgift att vara den blivande Karl XII:s lärare. Denna kombination av Norcopensis två yrkesroller, som författare till pedagogiska avhandlingar och som mentor till kronprinsen, gör hans textproduktion till ett utmärkt stoff för en studie av den karolinska furstefostran. Som komplement till Norcopensis dissertationer studeras bland annat avhandlingar som publicerades under Emund Figrelius (adlad Gripenhielm) presidium. Figrelius, också verksam som professor i Uppsala, hade undervisat Karl XI, under vars regeringstid Sverige skulle bli ett kungligt envälde. Medan Norcopensis bjuder på en mer djuplodande analys av begreppen dygd och laster ger Figrelius dissertationer värdefulla inblickar i den idévärld som härskade strax före absolutismens införande. Den senare författaren är också intressant utifrån den specifika problematik som han skulle stå inför under sitt läraruppdrag: hans elev hade nämligen stora svårigheter att tillgodogöra sig sin utbildning. Idag tror man att Karl XI led av dyslexi.

Genom sin pregnanta titel fångar Hellerstedt in alla de spörsmål som han vill behandla. Han vill veta 1) vilken roll de kungliga lärarna ansåg att utbildningen spelade i samhället i stort och för kungauppfostran i synnerhet, och 2) vad som utgjorde grunden för deras syn på furstefostran. Bokens sex huvudkapitel bjuder på en systematisk och lärd genomgång av dessa problem. I kapitel 1 diskuteras de pedagogiska idéer som rådde i Europa under den tidigmoderna epoken. Det gäller framförallt synen på naturlig begåvning, *ingenium*, som man menade att fursten hade. I kapitel 2 tittar forskaren närmare på Karl XI:s utbildning och försöker förstå hur den unge kungens omgivning brottades med hans enorma läs- och skrivsvårigheter, vilket utgjorde ett hinder för deras utbildningsplan. Läran om olika temperament fann man då vara en lämplig förklaringsmodell. Kapitel 3 visar hur de karolinska furstespeglarna fogade samman den antika föreställningen om dygd med den 1600-talsidén om statsklokheden. Förutom att hämta argument ur antika tänkare som Seneca använde de sig av Justus Lipsius statsnyttiga *tacitism*. Det var också vanligt för de svenska lärarna att förespråka ”machiavellism light”.

Kapitel 4 studerar hur antikens hjältebegrepp anpassades till Sveriges politiska förhållanden. Här är dissertationerna influerade av den Strassburghumanism som kommit till Sverige med lärde män som Johann Heinrich Boeclerus. Efter Boeclerus anammar svenskarna den aristoteliska dygdeetiken och upprepar att man ska skilja på hjältar och heroiska män: det är bara i den första kategorin som man hittar personer som besitter

den heroiska dygden i såväl krig som fred. Självklart nämns flera svenska kungar som representanter för grupp ett. Detta kapitel för mina tankar till Stockholms slott igen, nämligen till Karl XI:s galleri, vars takmålningar firar den enväldige monarken just på detta sätt. Hellerstedt påpekar att det här idealet förkastades av vissa redan under 1600-talet, och att senare flera kända skriftställare, såsom Alexander Pope (1688–1744), hånade hjältedyrkan i sina satiriska verk. En liknande kritisk attityd kommer att finnas hos Frihetstidens författare, t.ex. hos den skytteanske professorn Johan Ihre.

I kapitel 5 analyseras begrepp som tapperhet och den politiska klokheden. Det latinska materialet kompletteras med den berömda krigspegeln *Carla Seger-Skiöld* av Simon Isogaeus som rekommenderar en mellanväg vid tappra dåd: man ska ha tilltro till Gud utan att tycka att allting är avhängigt av ödet. Det sista kapitlet ägnas åt tillfällesdikter som skrevs precis före och strax efter Karl XII:s död. Den här delen av boken handlar om försynen, det vill säga om idén att kungen handlade efter Guds vilja, samtidigt som den skönjer poeternas försiktiga ifrågasättande av det absolutistiska systemet. Monografin avslutas med sammanfattande reflektioner. Några enstaka gånger överlappar kapitlen varandra. Det gäller till exempel diskussionen om begreppet ”hjälte” som förs på flera ställen: läsaren blir tvungen att hoppa fram och tillbaka i texten för att påminna sig om hur resonemanget gick förra gången.

Bokens rön visar att materialet är betydligt mindre bakåtsträvande än vad tidigare forskning velat erkänna. Statens mål var att optimera avkastningen från den utbildning den erbjöd och det var viktigt att spåra upp talanger, vilket i sin tur ledde till en större social mobilitet i samhället. Ett annat modernt inslag finns i förklaringarna av skillnader i talang: lärarna använde sig av medicinsk determinism. De fick dock kompromissa med sina egna påståenden när de försökte upprätthålla den absolute monarkens image. Det är talande att Karl XI:s lässvårigheter skulle ses som ett tecken på hans speciella temperament och exceptionella härskarbegåvning. Ytterligare en viktig iakttagelse är att de svenska författarna inte uppvisar något obstinat beroende av den lutherska doktrinen. De bygger sina idéer på de antika förebilderna i första hand. En insikt är också att det götiska lyser med sin frånvaro. Däremot refereras det gärna till den medeltida *Konungastyrrelsen*, då denna text propagerar för en stark kungamakt.

Monografin är en spin-off på Hellerstedts tidigare projekt, inklusive hans avhandling om ödesföreställningar i 1700-talets Sverige. Forskaren är inspirerad av Bo Lindberg, som var en av de första idéhistorikerna i vårt land att börja använda latinska dissertationer som källmaterial. Den insatte vet att detta tidigmoderna material från Sverige omfattar närmare 24 000 avhandlingar (*sic*) och att majoriteten av dem är författade

på det gamla romarspråket. Det är mycket lovvärt att Hellerstedt hanterat dessa texter så väl och jag hoppas att han fortsätter att arbeta med den här typen av källor även i framtiden.

Elena Dahlberg

Uppsala universitet

Handbook of historical animal studies

Mieke Roscher, André Krebber och Brett Mizelle, *Handbook of Historical Animal Studies* (Berlin/Boston: DeGruyter, (2021), 2022), 637 s. ISBN: 978-3-11-108704-7, hft.

Studiet av djur i historien har under de senaste trettio åren passerat från att vara ett anekdotiskt intresse för kuriositeter till att bli ett etablerat fält inom humaniora. Human-animal studies (HAS) eller ibland enbart animal studies är numera en vedertagen inriktning exempelvis inom historia, antropologi eller litteraturvetenskap. Det visar inte minst den flora av handböcker som nu börjar framträda. Routledge har utgivit åtminstone två inom fältet: *The Routledge Handbook of Human-Animal Studies* (red. Susan Mc Hugh & Garry Marvin, London, 2014) och *The Routledge Companion to Animal-Human History* (red. Hilda Kean & Philip Howell, Abingdon, 2019). Därtill finns Linda Kalofs (red.) *The Oxford Handbook of Animal Studies* (New York, 2017). Dessa standardverk kompletteras nu med ytterligare en ambitiös bok, redigerad av historikerna Mieke Roscher, André Krebber och Brett Mizelle, *Handbook of Historical Animal Studies*. Boken vill lyfta fram vad human-animal studies och historia betytt för varandra. Utgångspunkten är att djurstudier tarvar en specifik metod som förändrar och utvecklar historieskrivningen i stort. Syftet med handboken är att genom ett brett anslag visa hur djur påverkar historia i alla sammanhang. Den mänskliga historien är genomsyrad av djurs medverkan. Studiet av djur i historia är en del av den så kallade *animal turn*, en av de många vändningar som följde på åttiotalets postmodernistiska ifrågasättanden av alltför snäva perspektiv i forskningen.

Antologin är anspråksfull och vill erbjuda en definition av vad fältet *animal history* innebär, att slå fast vad det betyder att också ta djurs subjektivitet på allvar i studiet av historia. Kärnan i perspektivet, menar redaktörerna, är att sträva efter att förstå icke-mänskliga djur som subjekt, som aktörer i historien och som individer med förmåga att förändra och påverka skeenden. Synsättet innebär både en slags underbyggd inlevelse, där forskaren strävar efter att förstå förhållningssätt hos varelser med

skilda sinnliga och kognitiva förmågor, och en öppenhet inför de metoder och källor som behöver brukas för att uppnå detta. Metoden handlar därför inte enbart om att studera djur utan också om att vidga historieskrivningens horisont och öppna den för det till synes perifera, de maktlösa och de förbisedda. Djurhistoria har därmed sina rötter i såväl "historia underifrån" som postkoloniala studier.

Boken är omfattande och består av fem delar med tre till tolv kapitel i vardera, författade av företrädesvis historiker från olika delar av världen. Kapitlen täcker en ymnig samling historiska fält, geografiska områden, temporaliteter och specifika interaktioner mellan människor och djur i historien. Varje kapitel är utformat på liknande sätt, med återkommande rubriker. Syftet är att ge en sammanhållen antologi där författarna förhåller sig till givna frågor. Metoden är effektiv och gör att var och en av de 37 författarna introducerar sitt område, presenterar dess specifika metoder och svarar på frågan hur forskningen förhåller sig till *the animal turn*. Greppet är djärvt och innebär risk för upprepningar och omtag. Likväl ger det boken en brett introducerande karaktär. Den lämpar sig knappast för läsning i hängmattan men som uppslagsverk och i undervisning förefaller delar av boken vara utmärkt användbara. Det tematiska och geografiska spannet är stort, även om flertalet författare kommer från engelskspråkiga miljöer. Denna skevhet delar fältet med den övriga akademiska världen där engelskan starkt dominerar. En mångfald infallsvinklar används i kapitlen men antologins röda tråd handlar om att artikulera vad som är specifikt för historiska djurstudier. Allt från hur historisk periodisering förändras till hur skilda källmaterial brukas, diskuteras i ljuset av en acceptans för det icke-mänskliga agens och subjektivitet.

Bredden i fråga om perspektiv i boken riskerar emellertid att motverka sitt syfte. Det faktum att HAS kan handla om allt historia i övrigt sysslar med: social-, kulturell- och diplomatisk historia, krigshistoria, arkeologi, idéhistoria och så vidare, gör att det är lätt att förlora blicken för den teoretiska skärpan i historiska djurstudier.

Bitvis blir bokens kapitel något översiktliga med sin introducerande karaktär. Likväl ligger ett stort värde i försöket att etablera hur human-animal studies förhåller sig till specifika teoretiska och metodiska aspekter inom historiefältet. Som redaktören, historikern Mieke Roschers kapitel om socialhistoria, där författaren utvecklar fältets rötter i den nya sociala historien från 1970- och 1980-talet men samtidigt visar hur svårt den hade att integrera djurs perspektiv. Human-animal studies pekar gärna på sitt ursprung i postkoloniala studier men i sitt bidrag i boken visar den indiska historikern Aritri Chakrabarti hur relationen ofta har skavt och provocerat. En välfunnen kritik mot fältets självbild framskymtar i Dominik Ohrems bidrag om intersektionalitet och HAS. Ohrem frågar

efter de motsägelsefullheter och spänningar som inte framträder så klart när en ny inriktning söker etablera sig på den akademiska arenan.

Som introduktion till ett numera etablerat och självsäkert fält utgör boken ett viktigt bidrag. Samtidigt kvarstår en fadd smak vid läsningen av denna slags allomfattande handböcker. Fältet framstår, trots ambitionerna i fråga om bredd och perspektiv, som alltför självrefererande. De självklara förebilderna Harriet Ritvo och Donna Haraway refereras flitigt och kapitlen hålls samman med korsreferenser. Likväl frågar sig läsaren var fältet är på väg. Var finns utblickarna, kontroverserna och utvecklingsmöjligheterna? Vilka är de framtida utmaningarna och metoderna för djurens historia? Hur utvecklar vi fältet för att göra det attraktivt även för kommande generationer av historiker?

Karin Dirke

Stockholms universitet

Ichthyologia

Petrus Artedi, *Ichthyologia: Det vill säga alla verk om fiskarna* (Stockholm: Kungl. skogs- och lantbruksakademien, 2022), xiv + 696 s. ISBN 978-91-88567-69-7.

En höstnatt 1735 fick fiskforskaren Petrus Artedi i vattnet sin våta grav. I en av Amsterdams mörka kanaler förenades han med det levande element åt vilket han vikt sitt liv. Vännen Carl von Linné skrev: ”I vattnet gick så den främste bland iktyologer under, ja, i vattnet, där han i livet sökt sina glädjeämnen!” (13) Linné fick budet om Artedis frånfälle då han var i Hartekamp verksam med att slutföra arbetet med *Systema naturae*. De var studiekamrater från Uppsalatiden och hade lovat varandra att utge den andres texter om något oväntat skulle ske. Bland Artedis kvarlåtenskaper fanns ett stort manuskript om fiskarnas systematik och anatomi, som Linné snart tog sig an och redigerade för utgivning. Artedis *Ichthyologia sive opera omnia de piscibus* gavs så ut postumt i Leiden 1738. Detta verk som kan sägas inleda den moderna iktyologin föreligger nu för första gången på svenska, översatt från latin av Hans Aili, med förord av Gunnar Broberg och uppsatser av Jakob Christensson, Hans Aili och Sven Kullander samt bibliografiska uppgifter sammanställda av Clas-Olov Strandberg.

Till utgåvan 1738 hade Linné bifogat en inledning som ger huvuddragen i Artedis liv. Han var född i Ångermanland 1705 och sökt sig till Uppsala för att studera. Hans stora intresse var naturalhistoria, särskilt fiskarnas systematik. ”Han traktade efter att se, vidröra och lära känna Neptuni

hjordar” (7), skriver Linné, men genomsökte även naturens vidare fält, mineralogi, botanik och zoologi. Det var i Uppsala 1728 som de lärde känna varandra, och kom att sporra varandra i de naturalhistoriska studierna i en ömsesidig rivalitet. De möttes återigen i Leiden sommaren 1735. Linné var på god väg att göra sitt internationella genombrott. Artedi fick vid samma tid ett uppdrag av apotekaren och naturaliesamlaren Albert Seba i Amsterdam att systematisera dennes fisksamling, särskilt de ostindiska och sydamerikanska fiskarna. Det var efter en middag hemma hos just Albert Seba som Artedi föll i en kanal, sjönk och dog.

Det helt överskuggande målet för Artedis forskning var Systemet, en föresats han delade med Linné. ”Vad finns i naturvetenskapen utom släkten? Förvisso ingenting utom kaos” (6), skriver Linné i sitt förord till *Ichthyologia*. Artedi sökte finna de naturliga familjerna, naturens sanna släkten och arter, inte uppställa ett konstgjort system för tingen i naturen. De naturliga ordningarna, släkternas egenskaper och artskillnaderna, sade han, skulle hämtas ur ”naturens egna bilder”. Han ämnade beskriva ”naturens verklighet” och därmed vara ”naturens uttolkare” (19). I inledningen till den del han kallar ”Iktyologins filosofi” menar han att ”en sann och naturlig metod att särskilja släkten och arter bland de skapade tingen är naturalhistoriens enda, ja, främsta mål.” (80) Naturalhistoria var för honom systematik, klassifikation, taxonomi och nomenklatur. Han intresserade sig föga för fiskarnas liv, föda och levnadsmiljö; han kryddade inte texten med anekdoter eller förskönade den genom vackra illustrationer. Som också Christensson påpekar i sin biografiska karakteristik av Artedi, är det påfallande att Artedi aldrig åberopar Gud – som Linné gjorde i rikliga mått, inte heller framhäver skapelsens ändamål eller i utilistisk anda uppehåller sig vid fiskarnas ekonomiska nytta. Artedi försökte i stället med språklig precision, logisk stringens och med strikta regler för namngivningen av släkten och arter, ge exakta beskrivningar av naturen. Artedi fastställde släktena inom iktyologin, och hans klassifikationssystem och artdiagnoser kom genom Linné att användas under hela 1700-talet.

Ichthyologia är uppdelad i fem delar. I ”Iktyologiskt bibliotek” förtecknar han sina föregångare inom iktyologin, från äldsta tider till 1700-talets början. Främst bland iktyologer sätter Artedi engelsmannen Francis Willughby och dennes *Historia piscium* (1686). ”Iktyologins filosofi” är en av de mer vetenskapsteoretiskt intressanta delarna, där han efter en strikt logisk uppbyggnad lägger grunderna för iktyologin. Metodiskt framlägger han definitioner, kommentarer, iakttagelser, nyttan (ändamålet, funktionen), beskrivningar, bevis genom exempel, teser, följsatser och lärosatser, för att sedan avsluta med logikens triumfatoriska ”Detta skulle bevisas”. Definitionen av fisk lyder: ”En fisk är ett fotlöst djur, alltid utrustat med

fenor.” (79) Denna kan tyckas breda definition förklaras av att han även ville inkludera valarna, vilka andas med lungor i stället för gälar. Han definierar släkt- och artbegreppet, ger regler för släkt- och artnamnen, beskriver ingående fiskarnas anatomi, uppdelar fiskarna i klasser och naturliga släkten och anger släktenas sanna karaktärer, men tangerar även problemet med artvarieteter. I de tre följande delarna redogör han för fiskarnas släkten, närmare bestämt 52 släkten och 242 arter, upptecknar de synonymer för artnamnen som förekommer i litteraturen för att därigenom skingra något av den dåvarande namnförvirringen, och slutligen ger han noggranna beskrivningar av, som han menar, praktiskt taget alla svenska arter, det vill säga 71. Det kanske mest imponerande hos Artedi är de ojämförligt exakta beskrivningarna, den skarpa iakttagelseförmågan, att se de små särskiljande detaljerna, att se det som ingen annan tidigare har sett.

Till utgåvan finns generösa artnamnsregister och utmärkta, förklarande uppsatser. Idé- och lärdomshistorikern Gunnar Broberg inleder med ett associationsrikt och lärt förord om vattenriket Sverige, om vattnets betydelse genom den svenska idéhistorien. Av de fragment som finns att tillgå om Artedi – så mycket mer än Linnés biografiska, men personligt färgade, inledning finns inte att gå på – lyckas idé- och lärdomshistorikern Jakob Christensson teckna Artedis biografi mot bakgrund av tidens lärda miljö. Christensson skildrar Artedis uppväxt, studier, inledande forskarbana, samt hans vistelse i England och Holland, samt utreder indicierna som talar för att drunkningsdöden i kanalen inte var en olyckshändelse efter en våt festkväll, utan handlade om en olycklig, utblottad ung mans självmord. Latinisten Hans Aili klargör initierat om Linné som redaktör och om Artedis vetenskapliga språk. Zoologen Sven Kullander sätter in Artedi i iktyologins historia och nuvarande kunskapsläge. Slutligen bidrar bibliotekarie Clas-Ove Strandberg med en bibliografisk förteckning över de skrifter som låg till grund för Artedis *Ichthyologia*, samt med biografiska uppgifter om iktyologer före Artedi. Det är en stor kulturgärning att Artedis *Ichthyologia* nu har utgivits på svenska. En viktig tegelsten har därmed lagts till forskningen om iktyologins historia. Det är klart som vatten.

David Dunér
Lunds universitet

Konsten att kontextualisera

Staffan Bergwik, Linn Holmberg & Karin Dirke (red.), *Konsten att kontextualisera: Om historisk förståelse och meningsskapande* (Stockholm: Stockholm University Press, 2022), 206 s. ISBN 978-91-7635-179-6, hft.

För studenter, lärare, handledare och forskare inom idéhistoria utgör boken *Konsten att kontextualisera* ett mycket värdefullt tillskott i en för ämnet annars tämligen mager metodlitteratur. Boken är tänkt att uppmuntra till ökad reflektion och diskussion kring något som värdesätts högt inom historievetenskaperna – kontextualisering – men som ofta förblir diffust och svårt att tala om i konkreta ordalag. Att kontextualisera har antagits vara, som påpekas i ett av antologins inledande kapitel, en sorts tyst kunskap som är svår att verbalisera och lära ut, där studenter istället har varit hänvisade till att lära genom att göra. I *Konsten att kontextualisera* hittar författarna ett välfungerande sätt att ringa in, konkretisera, nansera och problematisera detta undflyende fenomen, utan att för den skull reducera praktiken att kontextualisera till något som kan formaliseras i en enkel metodmanual.

Hur går kontextualisering till? Vilka val ställs du som student eller forskare inför? Vilka tidsperioder, geografiska områden, sociala, kulturella eller politiska sammanhang kan du utgå från som givet relevanta, och vilka behöver ifrågasättas? Vad händer med studieobjektet när det sätts i relation till olika meningssammanhang och hur kan du bidra med ny historisk kunskap genom omkontextualisering, genom att skriva in ditt studieobjekt i en annan historia än den tidigare forskare sett som viktigast? Vad säger detta om din egen plats i historien – som idéhistorisk forskare här och nu – att du anser en sådan omkontextualisering vara nödvändig?

I *Konsten att kontextualisera* bidrar elva forskare (de flesta av dem idéhistoriker) generöst med insikter och erfarenheter från den egna forsknings- eller undervisningsverksamheten, där en och samma grundinsikt ofta återkommer i kapitel efter kapitel, samtidigt som de olika bidragen också visar upp en slående variationsrikedom, där nya sidor av vad det innebär att kontextualisera belyses från olika håll. Några av de grundinsikter som lyfts fram boken igenom är att kontextualisering är något vi gör; det är en aktivitet, en praktik, som pågår forskningsprocessen igenom och som aldrig är en gång för alla, slutgiltigt, färdig. En annan insikt är att konsten att kontextualisera handlar om att göra kloka och kreativa val. Det finns inga givna kontexter, utan forskaren skapar eller upprättar dessa själv och för att detta ska kunna göras väl behövs både specifika ämneskunskaper och en reflexiv förmåga. En tredje återkommande insikt, som hänger ihop med ovanstående, är att kontextualisering är en aktiv process

där studieobjektet tolkas och ses i ljuset av en (vald) kontext, men där det ändrar form längs vägen, och där denna nya form i sin tur gör att vi ser kontexten på ett annat sätt. Att undersöka detta växelspel och att övertygande kunna beskriva, problematisera och berätta om det, är en komplex och svår uppgift. Författarna som bidragit till boken, särskilt de som använder den egna forskningen som utgångspunkt, lyckas dock med konststycket att på ett pedagogiskt klart sätt, utan att nyanserna och komplexiteten får stryka på foten, förmedla hur det går till när detta växelspel mellan studieobjekt och kontext söks och artikuleras.

Ytterligare några av de frågor som boken tar sig an rör sättet som (framför allt diakron) kontextualisering kan användas för att historisera nutiden, vare sig det handlar om en uttalad normativ kritik, eller att ”bara” visa att nutidens uppfattningar och attityder inte bör ses som naturgivna. De handlar också om den kreativa roll som en så kallad omkontextualisering kan innebära, där nya sätt att upprätta kontexter hjälper till att fördjupa den historiska förståelsen, vilket därmed driver forskningen – som ett kollektivt projekt – framåt. Ytterligare en intressant ingång i boken handlar om att se kontexter som tidskikt, där historiska texter samtidigt rymmer flera olika temporala sammanhang som alla aktualiseras i textens ”nu”, men också i den forskande historikerns ”nu”.

Boken vänder sig till både studenter och forskare och den kommer, tror jag, vara till stor behållning för båda grupperna. Den skillnad som upprättas i boken mellan del 1, ”Kontextualiseringens grunder” och del 2, ”Kontextualisering, metod och teori”, baseras på en tänkt skillnad i målgrupp för de olika delarna – studenter på grundnivå för del 1 och andra på högre nivå (studenter såväl som forskare) för del 2. Det är dock inte helt lätt att se vad som skiljer de olika delarna åt, och bokens styrka framträder bäst när alla kapitel läses tillsammans som en helhet. Boken lämnar läsaren med en känsla av förståelse för varför kunskap om konsten att kontextualisera inte är lätt att förmedla, men också med en känsla av tacksamhet för att ett fruktbart försök har gjorts, till glädje för alla.

Jenny Eklöf

Umeå universitet

Kampen om rymden

Björn Lundberg, *Kampen om rymden* (Lund: Historiska Media, 2023.), 172 s. ISBN 978-91-8050-120-0, hft.

I skuggan av vår samtids stora kriser pågår en ny rymdkapplöpning. Den involverar inte bara nationella aktörer som USA, Kina, Ryssland, Indien och Förenade Arabemiraten, utan också tech-miljardärer såsom Elon Musk och Jeff Bezos med ambitioner att kolonisera rymden för kommersiella intressen. Särskilt Musks visioner om en multiplanetär framtid med bösättningar på Mars har fått stor medial uppmärksamhet och planeten Mars används som ett drömlaboratorium för visioner om en multiplanetär framtid bortom vår samtids kriser. Meningsproduktionen inrymmer mängder av föreställningar om människosläktets framtid i rymden samt historiska troper och föreställningsfält som återaktualiseras i ljuset av vår samtids kriser. Mot denna bakgrund är det därför välkommet med en översikt över historiken bakom den kapplöpning som ledde till månlandningen 1969, men också om hur kampen om rymden har fortsatt in i våra dagar. Boken ingår serien Världens dramatiska historia som ges ut av Lundaförlaget Historiska Media, där renomméerade historiker skriver initierade introduktioner eller översikter i ämnen som exempelvis civilisationens uppkomst (Dick Harrison) och Tjernobykatakstrofen (Simon Olsson).

Från uppskjutningen av den första sputniksatelliten den 4 oktober 1957 tog det endast 12 år till en bemannad amerikansk expedition landade på månen. Ser man till, som Lundberg påpekar, att det inte tog mer än 65 år mellan Orville och Wilbur Wrights första motordrivna flygning och Neil Armstrongs första kliv på månen, var det en teknologisk bragd utan like men vägen dit var detta till trots inte spikrak. Som det framgår av Lundbergs framställning har det funnits en lång tradition av fiktiva rymdresor. Raketentusiaster som ryssen Konstantin Tsiolkovskij, amerikanen Robbert Goddard och tysken Hermann Oberth försökte under de första decennierna av 1900-talet få gehör för sina idéer, men oftast togs de inte på särskilt stort allvar. Det var först med de tyska V2-raketerna som man efter andra världskrigets slut på allvar såg möjligheter med interplanetära resor, men många av de principer som utarbetades av Tsiolkovskij och de experiment som raketentusiasterna utförde var betydelsefulla för senare forskare och för utvecklingen av rymdraketer.

Lundbergs *Kampen om rymden* är en alldeles utmärkt introduktion till rymdhistoria. Titeln anspelar på konkurrensen mellan supermakterna under det kalla kriget. Som Lundberg framhåller utkämpades det kalla kriget mellan USA och Sovjet på flera fronter – militär kapprustning, sport, kultur och vetenskap. Kanske var det kampen om rymden som här blev det

allra mest spektakulära. Men det har också funnits tider av samarbeten mellan USA och Sovjet, som när en amerikansk kommandomodul i omloppsbanan runt jorden dockade med en sovjetisk Sojuz-farkost 1975. Vi får i Lundbergs framställning bland annat bekanta oss med de kända namnen från de amerikanska och sovjetiska rymdprogrammen, och det internationella geofysiska året 1957–1958 där både USA och Sovjet tillkännagav att de hade för avsikt att sända upp artificiella satelliter. Sputnik-satelliterna och sputnikchocken behandlas naturligtvis liksom de största och mest avgörande händelserna i rymdfartens historia.

Möjligen kunde lite mer utrymme ägnats de mediala aspekterna av rymdkapplöpningen under 1900-talets senare hälft och framåt, eller till New Space och kommersialiseringen av rymden idag. Detta är emellertid randanmärkningar. *Kampen om rymden* är mycket välskriven och väldisponerad populärhistoria. Lundberg är en vederhäftig författare som lyfter fram de viktigaste utvecklingslinjerna i den civila och militära rymdkapplöpningen, och hans bok förtjänar en större läsekrets utanför akademien. De förslag som Lundberg ger till vidareläsningar i ämnet är utmärkta och inrymmer många av de viktigaste rymdhistoriska verken, så vitt jag kan se.

Som avslutning funderar Björn Lundberg över om vi verkligen ska fortsätta att ha förhoppningar om en multiplanetär tillvaro. Jag menar att det är uppenbart när man tittar på meningsproduktionen kring New Space att det finns ett eskatologiskt drag hos Elon Musk och andra aktörer som vill kommersialisera rymdfarten. I händelse av katastrofer på jorden blir rymdraketen ett slags Noaks ark. Lundberg pekar emellertid på att vad tidigare rymdfärder förde med sig var exempelvis foton på vår planet vilka ”fick människan att blicka tillbaka mot jorden och påminnas om vad vi faktiskt har” (167). I ljuset av samtidens kriser, exempelvis miljöförstörelsen, ter sig en tillvaro på andra planeter inte som ett bättre alternativ till ”att försöka förvalta det liv som finns på jorden” (168).

Michael Godhe

Linköpings universitet

Kungl. Vetenskaps-Societeten

Hans Ellegren, *Kungl. Vetenskaps-Societeten i 1800-talets Uppsala* (Uppsala: Kungl. Vetenskaps-Societeten, 2022), 325 s. ISBN 978-91-513-1479-2, inb.

Hans Ellegren har i två tidigare volymer, *Hvad nytt och nyttigt. Tillkomsten av landets första lärda sällskap: Kungl. Vetenskaps-Societeten i Uppsala* (Uppsala, 2019) och *En akademi finner sin väg* (Uppsala, 2020) skildrat Kungl. Vetenskaps-

Societetens historia från dess tillblivelse 1710 till sekelskiftet 1800 och med den nu aktuella volymen tar han sig an denna akademis 1800-tal. Ellegren har i egenskap av Societetens ständige sekreterare sedan 2013 kommit att intressera sig för dess historia. Historien är påtaglig och manifesterar sig i Societetens sedan 1788 egna byggnad vid S:t Eriks torg och än mer i det på fastigheten belägna Schefferianum eller Schefferska huset som fungerar som arkiv och bibliotek. Den byggnaden har tidigare huserat Societetens kuriosakabinett och naturaliesamlingar, vilka under 1800-talet togs över av Uppsala universitet.

Ellegren tecknar olika delar av Societetens 1800-tal och visar att de efterhand förbättrade ekonomiska förutsättningarna möjliggjorde tätare utgivning av Societetens tidskrift *Nova Acta*. I början av seklet hade det enbart varit fråga om en sporadisk utgivning. Annars var just utgivningsverksamheten av egna tidskrifter kännetecknande för akademier. Den egna tidskriften fungerade alltså som en publikationskanal i första hand för ledamöterna i Societeten – det var först i mitten av seklet som Uppsala universitet började ge ut sin *Årsskrift*, ungefär samtidigt som forskning stadfästes som en uppgift för universitetet.

Man kan således anta att Societeten, förutom att låta sina ledamöter publicera sina uppsatser i tidskriften, utan dessutom – väl så viktigt – kunde byta den egna tidskriften med andra lärda sammanslutningars tidskrifter runt om i världen. Det gjorde att man hade god tillgång till viktiga vetenskapliga publikationer i Societetens bibliotek. Värt att notera denna period är hur tidskriften efter många diskussioner tillät uppsatser på moderna språk som franska och efterhand tyska och engelska, men endast en uppsats gavs ut på svenska under hela 1800-talet. Det ursprungliga latinet i *Nova Acta* försvann däremot successivt under andra halvan av seklet.

En annan viktig uppgift, likt för andra akademier, var att stödja forskningen ekonomiskt. Därför delade man ut ett antal stipendier utifrån flera donationer, man försökte även med prisfrågor, vilket dock inte blev framgångsrikt. Prisfrågor försökte även Vetenskapsakademien i Stockholm sig på och även den akademien delade ut stipendier och publicerade en vetenskaplig tidskrift (om än på svenska). Vetenskaps-Societeten i universitetsstaden Uppsala var dock olik huvudstadens Vetenskapsakademi som inte behövde förhålla sig till ett lokalt universitet. Och här skulle fler jämförande studier av akademier i Sverige och internationellt vara av intresse, vad var gemensamt, vad var lokalt specifikt?

Societeten var en nationell akademi, men dominerades av ledamöterna från Uppsala. Och frågan kan ställas vad för funktion Societeten hade för ledamöterna utom möjligheten att enkelt kunna publicera sig? Att det var en mötesplats för socialt och vetenskapligt utbyte är rimligt. Att man utöver biblioteket tidigare hade haft andra samlingar kan ha lockat. Och Societe-

ten måste ha fyllt en funktion som inte universitetets reguljära institutioner kunde fylla. Vi kan anta att den hela sin tillvaro hade utgjort en plats för vetenskapliga diskussioner, men särskilt tydligt blir detta under andra halvan av 1800-talet då antalet dokumenterade föreläsningar blir fler och mer regelbundna.

Ellegren förmodar att Societeten fungerade som ett andningshål för naturvetarna i Uppsala en tid då universitetet dominerades av figurer som filosofen Boström och andra. Och han skriver vidare: ”att Societeten fungerade som en mötesplats där man i kretsen av likasinnade kunde motivera naturvetenskapens existens och betydelse för samhällsutvecklingen.” (260) Huruvida Societeten var en fristad för tillbakapressade naturvetare och om naturvetenskapens existens motiverades av Societetens verksamhet är inte alldeles uppenbart, men rimligtvis gav möten och föredrag möjligheter till vetenskapliga diskussioner liksom utblick över andras ämnesområden och kunde därmed stärka självkänslan hos ledamöterna.

Tidigare har Nils Dunér i samband med Societetens 200-årsfirande gett ut en kortfattad historik *Kungliga Vetenskaps Societetens i Upsala tvåhundraårsminne* (Uppsala, 1910), men nu ges alltså Sveriges äldsta lärda sällskaps historia större utrymme. Ellegren har även lett arbetet med att ge ut Vetenskaps-Societetens protokoll för åren 1803–1901 i två volymer som därmed utgör viktiga tillägg till Henrik Schück, *Bokwetts Gillets protokoll [1719–1731]* (Uppsala, 1919) och Axel Liljencrantz, *Kungl. Vetenskaps-societetens protokoll 1732–1784 & ... 1786–1803* (1957 & 1960). Protokollen 1804–1913 finns dessutom tillgängliga som digitala faksimiler via Alvin-systemet på alvinportal.org.

Det går inte att förjaga tanken att Ellegren inspirerats av tillgången till och arbetet med dessa originalkällor och att naturvetare på detta sätt uppskattar och bryr sig om sin egen historia är glädjande, även om naturvetarna inte behöver söka asyl på Societeten från ett av filosofer och humanister dominerat universitet längre.

Karl Grandin

Centrum för vetenskapshistoria, KVA

Vetenskap och affärer

Henrik Björck, *Vetenskap och affärer: Ekonomiutbildningens akademisering speglad i Handelshögskolans bana genom 1900-talets första hälft* (Göteborg & Stockholm: Makadam, 2023), 212 s. ISBN 978-91-7061-394-4, hft.

I en nätt bok med huvudtiteln *Vetenskap och affärer* berättar Henrik Björck om ekonomiutbildningens utveckling och akademisering. Genom att följa diskussionerna inför och inrättandet och utvecklingen av Handelshögskolan i Stockholm (1909) och Göteborg (1923) fram till etableringen av ekonomie doktorsgrad strax efter andra världskriget visar han att handelsområdet som ett eventuellt eget vetenskapligt område var en omstridd fråga under hela perioden. Där vissa strävade efter att handelsområdet skulle bli akademiskt accepterat såg andra en risk för att de ekonomiska kunskapernas praktiska användbarhet skulle förloras eller nedvärderas med en sådan utveckling. Så småningom var emellertid ett vetenskapligt område med benämningen företagsekonomi ett faktum. Bokens redogörelse speglar utvecklingen av detta fält ”från en handgreppsbetonad handelsteknik till en forskningsorienterad företagsekonomi” (7). Sett ur det akademiska systemets synvinkel innebar etableringen av detta fält att en ny disciplin tillkom som delvis gränsade mot den befintliga universitetsdisciplin som nationalekonomin utgjorde. Det innebar också så småningom att ämnet fick plats även vid universitetet.

Även sett ur det praktiska yrkesfältets synvinkel är det tydligt hur en genomgående svårighet i utbildningen gällde balansen mellan praktisk och akademisk utbildning. Handelsståndet ansåg länge att en högre ekonomisk utbildning riskerade att sänka statusen på handelstekniken, och i stället skapa en onödig och opraktisk, akademisk kunskap. Problemet handlade om en kunskap som ”i allmänhetens ögon”, som Björck skriver, ”syntes både akademiskt legitim och praktiskt verkningsfull” (155). Att det är allmänhetens blick som skapar legitimiteten är ett viktigt påpekande, inte minst kanske i och med att handelshögskolorna byggdes upp med hjälp av privata medel. Som Björck dock framhåller var fältets utveckling också beroende av ett tämligen omfattande stöd från det allmänna.

Ekonomiutbildningens utveckling och akademisering utgör ett exempel på hur professionsutbildningar har införlivats i det svenska universitetssystemet, ett tema som jag tycker är särskilt intressant i boken och ger ett viktigt bidrag till forskningen om högre utbildning. En akademisk koppling har under 1900-talet ofta eftersträvats av professionella grupper som lärare, socionomer och sjuksköterskor i förhoppning om att det ska leda exempelvis till ökad status och höjda löner. En sådan akademisering är

emellertid ingen rätlinjig process utan har gått till på varierande sätt och fått olika utfall i olika fall. När det gäller ekonomkårens professionalisering påpekas i boken att den stora efterfrågan på ekonomer som ledsagat efterkrigstiden har lett till en enorm expansion av antalet utbildade ekonomer av olika slag och till att företagsekonomi idag är högskolesystemets största ämne (149). Men Björck uppmärksammar hur gruppen ekonomer med tiden har blivit så stor och spretig att den inte med någon självklarhet kan ha en samlad professionell hållning. Möjligen kan fältets specialiteter fungera som en identitetsskapande bas, men knappast det stora övergripande fältet. I likhet med andra liknande fält som ingenjörernas och kanske lärarnas har ekonomernas kraftiga expansion i samhället inneburit att en professionell identitet försvagats. Detta beskrivs med Rosalind Williams term som ”expansiv desintegration” (153). En professionell framgångssaga i termer av numerär utvidgning kan således innebära en försvagning både i den professionella sammanhållningen och i status i och med en lägre grad av exklusivitet.

Henrik Björcks intresse för frågor om språkbruk framträder även i denna bok. Detta är ingen svaghet, tvärtom blir intrycket att det är särskilt angeläget att betrakta affärsfältet och ekonomivetenskaperna ur denna synvinkel. Det blir uppenbart hur tidens värderingar speglar och återspeglas i institutioner. Ett exempel som Björck lyfter fram (som dock ligger en bra bit utanför den annonserade tidsavgränsningen för studien) tar utgångspunkt i Rakesh Kuranas diskussion om amerikanska ”business schools”. Här diskuteras hur värderingar om kollegial professionell etik och samhällsansvar försvagades i ekonomisk utbildning på 1980-talet i och med den starkare tron på marknadsliberal effektivitet, och ersattes av en mer renodlad strävan efter ökade ägarvinster (155–156). Ett annat exempel gäller diskussionerna kring vetenskapsområdets namn efter andra världskriget, där det blir tydligt hur institutionslogiken påverkar namnsättningen. Benämningen företagsekonomi passade bra in i Handels-högskolans utbildningslogik, och motsvarade yrkesfältets behov. På universiteten framkom det alternativa förslaget att kalla kunskapsområdet för företagsvetenskap, en term som i högre grad motsvarade den akademiska logiken (149). Som bekant ”vann” den mer professionsnära benämningen, något som i sig antyder att akademisering inte varit en dominerande drivkraft.

I *Vetenskap och affärer* blir det på detta sätt tydligt hur idéer och kategorier formas och omformas kontinuerligt i och med språkbrukens förändringar. Vetenskapliga discipliner och yrkestitlar tycks skapas och slås fast som ett medel för att så gott det går bemästra förändringen och hålla fast vid vad aktörerna vid en viss tidpunkt tänker är en riktig och klok kunskapspolitik. Och eftersom fastslagna institutioner som discipliner och

yrkestitlar ofrånkomligen skapar spårbundenhet får de också stor betydelse i samhälls- och idéförändring.

Anna Larsson

Umeå universitet

Svensk idéhistoria

David Dunér, *Svensk idéhistoria: Forntid, medeltid, renässans* (Historiska media, Lund 2023), 543 s. ISBN 978-91-87263-17-0- Inb.

Detta är en mäktig volym om tänkandet i Sverige äldre tid, närmare bestämt fram till början av 1600-talet. Det ligger nära till hands att jämföra den med första delen av Sten Lindroths *Svensk lärdoms historia* (1975) om medeltiden och reformationstiden. Men den skiljer sig från Lindroths arbete däri att den behandlar också förhistorisk tid före uppkomsten av skrivna texter som är en förutsättning för att man skall kunna tala om lärdoms historia. Istället blir det då tänkandets historia, hur människorna föreställde sig verkligheten i äldre tid. Uppmärksamhet ges åt stenålder, brons- och järnålder med jägar- och samlarkultur och småningom jordbruk, och de föreställningar som kan utläsas ur dösar, hällristningar, griffter och högar och tidiga runinskrifter. När så den lärda kulturen kommer igång med kloster, klosterskolor, bokstavsskrift, latin och omsider boktryck ges stor plats åt bilder som vidgar perspektivet utanför texterna.

Ansatsen är till viss del filosofisk och existentiell snarare än historisk. Rubrikerna handlar inte om tidsperioder, personer eller doktriner utan om tankar och teman om naturen, samhället och människan, ibland litterärt, rent av poetiskt formulerade – ”vintermörker och frusna vatten”, ”världen ur ingenting”, ”minnets levnadskonst”, ”trons skepp över dödens hav” och liknande. Huvudrubriker är Jorden, Tecknet, Himlen och Ordet, vilka inte i sig anger någon kronologisk utveckling, och inte heller något tydligt kulturinnehåll, med undantag för rubriken ”tecknet” som signalerar runskriftens införande och därmed en första ansats till skriftlig kultur. De tankar som beskrivs är inte specifikt svenska, understryker författaren, utan ingick i en livsvärld som i sista hand är gemensamt mänsklig och global. Trots det är titeln på boken *Svensk idéhistoria*, men det är inte ”vår” historia, som Lindroth kunde formulera det, som berättas.

Distanseringen från en konventionell lärdoms historisk skildring är dock inte radikal. Kronologin upprätthålls, en tidstavla är bifogad med geologiska och historiska perioder från stenåldern till stormaktstidens början. Den lärda kulturen följs från de första skrivna texterna till 1600-talet. Alla

bekanta namn från svensk förmodern lärdomshistoria finns med – Ansgar, Birgitta, Mats Övidsson, Petrus de Dacia, Magister Mathias, Nicolaus Ragvaldi, Olaus Petri, Johannes Bureus m.fl. – och relateras vederbörligen till historiska omständigheter och den samhälleliga kontexten. De idéer som beskrivs är genomgående illustrerade med hjälp av monument, texter och artefakter som tillkommit inom det nuvarande Sveriges gränser. Påfallande ofta är det texter på svenska eller översatta till svenska; latinets dominans i det som skrevs verkar i det material som redovisas inte ha varit så stor.

Men idéerna är alltså inte specifikt svenska – man kan komma fram till samma tankar på olika håll, understryker författaren. Här görs inget försök att peka ut fenomen och strukturer som påverkat den fortsatta svenska historien och skapat en svensk identitet.

Istället poängteras förändringar i de mediala, mentala och existentiella funktionerna och villkoren. Hällristningarna beskrev tidlösa tankeprocesser som långt efteråt kan tolkas av andra än dem som gjorde dem. Runorna gjorde det möjligt att skriva elementära meddelanden men framför allt att hugfästa minnet av personer. Människosynen i den nordiska mytologin kom till korta mot kristendomens där hoppet om evigt liv blev ett avgörande argument för dess genomslag. Klosterväsendet med tillhörande skolor härbärgerade de lärda ansatserna under medeltiden och gav dessutom ett visst utrymme åt kvinnor. Reformationen gjorde slut på detta, samtidigt som den reducerade betydelsen av radband, vigvatten, helgondyrkan och annan religiös praktik för att i stället lägga tonvikten på Ordets kraft, i Bibeln och i predikan, som båda var båda på svenska. Avgörande för reformationens framgång var boktrycket som gjorde det möjligt att sprida likalydande texter i många exemplar. Dunér gör åtskilliga intressanta påståenden av detta slag. Andra signifikanta förhållanden framgår av sig själva utan att särskilt påpekas, t.ex. att bröderna Magnus förhållandevis Sverige i praktfulla latinska bokverk publicerade utomlands, medan Olaus Petri förnekade den götiska storheten i sin svenska krönika skriven på hemmaplan och på svenska och inte publicerad förrän på 1800-talet.

Dunérs arbete får betecknas som populärvetenskapligt, eftersom det inte driver teser i relation till tidigare forskning. Men det är originellt i sitt angreppssätt och utomordentligt välgjort. Det ligger en omfattande beläsenhet bakom det. Många texter, både källor och forskningsarbeten omnämns bara löpande i framställningen och har inte upptagits i den ganska sparsamma bibliografin, som i stället ger plats åt flera elementära arbeten av introducerande karaktär. Texten är välskriven, bitvis vacker när den beskriver existentiella moment. Den inlevelse som den äldre svenska lärdomshistoriska forskningen ansågs bemöda sig om kommer

här igen i moderniserad form. Författarens stil är delvis en effekt av ett harmoniserande perspektiv. Krig, konflikter och enskildas avgörande insatser står inte i centrum för framställningen; snarare dominerar olika former av ”samarbete och konfliktlösning, en historia om gemensamma tankar, att lära av varandra och tänka tillsammans” (s 503). Återigen kan vi här höra ett diskret eko av den äldre forskningens tro på den vetenskapliga kulturens progressiva roll i historien.

En särskild eloge måste ges åt illustrationerna. De är överdådigt många och i färg nästan allesammans, vackra men också intressanta att se närmare på. Flertalet är hämtade ur skrifter och målningar tillkomna inom det nuvarande Sveriges gränser. Kyrkomålningarna är många; de från Härkeberga i Uppland känns igen men det finns många fler. Illustrationerna är inte bara prydnad utan genomgående försedda med informativa och adekvata bildtexter vilket gör dem till en väl integrerad beståndsdel av boken.

Bo Lindberg

Gothenburgs universitet

Dödens idéhistoria

Karin Dirke, Andreas Hellerstedt och Martin Wiklund (red.), *Dödens idéhistoria* (Stockholm: Apell förlag, 2022), 332 s. ISBN 9789198664409, inb.

Döden är något vi alla måste möta. Dödens allmängiltiga och oundvikliga karaktär gör också att den på ett särskilt vis kan spegla mänskliga föreställningar, enligt redaktörerna till denna antologi över dödens idéhistoria. Idén till boken är sprungen ur en kurs i idéhistoria vid Stockholms universitet och huvuddelen av antologiförfattarna är också verksam där. En utgångspunkt är att intresset för döden har ökat under senare tid och gjort starkare avtryck i litteratur och populärkultur. Detta ökade intresse har kontrasterats mot en tabuisering av döden som enligt tidigare forskning betecknade efterkrigstiden. Antologin berör västerländsk och svensk kontext och har som avsikt att belysa ”hur döden har tänkts och hanterats, förnekats eller konfronterats från antiken till våra dagar” (9). Den berör följaktligen tankar om livet efter detta, döendet i sig, dödandet av andra och hanteringen av döda kroppar.

Boken inleds med en grundläggande och vittomfattande forskningsgenomgång som berör många aspekter av forskning om död och dödande, exempelvis fransk mentalitetshistoria, Judith Butlers begrepp *grievability* och *extinction studies* i vilken massutdöende av arter studeras. Redaktö-

rerna betonar att mycket av den tidigare forskningen om döden antingen explicit eller implicit utgått från föreställningar om hur stora förändringsprocesser, främst modernisering, har förändrat vår relation till döden. De belyser följaktligen behovet av ett mer differentierat angreppssätt och har som ambition att lyfta fram ”enskilda röster och unika idéer”, snarare än att utgå från att sådana processer skulle vara givna (11). Med utgångspunkt i de huvudlinjer som dragits upp inom tidigare forskning utgår författarna sedan från ”ett övergripande ramverk av begrepp om dödens förvandlingar” (22). Dessa inkluderar dödens individualisering, privatisering, sekularisering, rationalisering, medikalisering, tabuisering och estetisering.

De enskilda bidragen följer i stort en kronologisk axel och tar vid i antikens uppfattningar om resor ner till dödsriket och slutar med ett kapitel om radioaktiv död som potentiellt sträcker sig långt in i framtiden. I antologin finns således en ambition att täcka in ett bredare tidsspänn, men tyngdpunkten ligger dock tydligt på modern tid.

Vad gäller förmodern tid undersöker Andreas Hellerstedt berättelser om nedstigningar i dödsriket. Kapitlet har ett brett kronologiskt spann och berör skildringar från Mesopotamien, Egypten, Grekland och Romarriket fram till John Miltons *Paradise lost*. Erland Sellberg undersöker i sin tur svenska likpredikningar från 1600-talet för att utröna hur idéer om döden påverkades av övergången från katolicismen till lutherdomen. Elisabeth Mansén gör sedan en ”kalejdoskopisk skildring” av det svenska 1700-talets relation till döden och berör allt från barnadödlighet, dueller, mord, avrättningar, kyrkogårdar och föreställningar om livet efter detta.

Vad gäller modern tid undersöker Roland Lysell hur döden framställdes inom svensk romantik genom en studie av tre svenska poeters verk: Per Daniel Amadeus Atterbom, Erik Johan Stagnelius och Johan Olof Wallin. Karin Dirkes bidrag utgör det enda som inte fokuserar på människors död, utan undersöker olika dimensioner av djurs död från mitten av 1700-talet till mitten av 1900-talet. Detta gäller både relationen till husdjurs död och dödandet av djur genom slakt och jakt. Annika Berg fokuserar i sin tur på den döda människokroppen. Hon gör en bred översyn av kroppen som bristvara i anatomi med utbildningssyfte och lyfter fram de skilda resonemang som framförts till att vissa människors kroppar kan skickas i väg för att dissekeras snarare än begravas.

Inga Sanner berör den flytande gräns mellan liv och död som betecknade förra sekelskiftets svenska spiritistiska rörelse – ett i stort sett borgerligt fenomen i vilket föreställningar om döden låg i centrum och seanser anordnades för att kontakta de döda. Relationen mellan liv och död berörs också i Martin Wiklunds kapitel om hur döden framställs i Ingmar Bergmans verk som bland annat lägger fokus på rannsakan av det liv som

individens levtt och vikten av att åtgärda mellanmänskliga relationer innan döden.

I det avslutande bidraget berör Johan Fredrikzon den död som kan orsakas genom radioaktiv strålning, både dess potential till total utplåning av liv och hur avfall från kärnbränsle kan orsaka död hos kommande generationer långt fram i tiden.

Det hade tidvis varit önskvärt att författarna på ett tydligare sätt redogjort för sina val av tidsperiod och det källmaterial på vilket deras analys baseras. Antologins breda ansats blir i stort en tillgång med dess mängd olika angreppsvinklar. Givetvis har detta också sina inneboende nackdelar då de skilda tematikerna behandlas under mer avgränsade tidsperioder. Exempelvis hade det varit intressant med ett resonemang om hur de praktiker kring dödandet av djur som etablerades under 1800-talet kan relateras till det tabu som länge rådde i bondesamhället vad gällde hantlandet av vissa djurlik. Bidragen betecknas dock av en noggrann contextualisering. Därigenom lyckas boken synliggöra differentierade perspektiv, men också stora strukturella processer. En sådan är hur ett tidigare religiöst inflyande på livet efter döden ersätts av en vilja av att leva jordelivet till fullo. Relationen till Gud ersätts successivt av relationen till nära och kära och ett hopp om att åter få träffa dem efter döden. Den allt svagare tron på en allsmäktig Gud och ett helvete som eventuellt väntade ledde till en ökad känsla av frihet, men också en potentiell förlust av mening. Döden är något vi alla ska möta och denna antologi påvisar de många skiftande betydelse som detta faktum tillskrivits genom historien.

Ina Lindblom

Umeå universitet

Kulturjournalistikens världar

Kristina Riegert, Anna Roosvall & Andreas Widholm, *Kulturjournalistikens världar. Om kulturbevakningens politiska, globala och digitala dimensioner* (Lund: Nordic Academic Press, 2022), 358 s. ISBN 978-918-890-982-4, inb.

Kulturjournalistik i en nordisk kontext är en bred företeelse som kombinerar vad som i den engelskspråkiga världen brukar benämnas *art journalism* med en bredare samhällsengagerad opinionsjournalistik. På kultursidorna återfinns recensioner av olika konstuttryck – litteratur, konst, dans, teater, film och så vidare – jämte ett innehåll som kommenterar, undersöker och diskuterar i stort sett vilka lokala och globala fenomen

som helst. Vad som sägs utmärka kulturjournalistikens behandling av dessa fenomen är att den är mer prövande och utforskande.

Kulturjournalistikens världar sammanfattar resultaten från ett större forskningsprojekt med samma namn, där de aspekter av ämnet som undersöks också finns publicerade i ett antal internationella vetenskapliga artiklar. Det är välkommet att projektet också kommuniceras genom denna svenskspråkiga monografi. Det är ett på många sätt imponerande arbete författarna utfört med en varierad empiri, en undersökning av förändring över tid, en kombination av kvantitativa och kvalitativa metoder och en uppslagsrik samling fallstudier. I föreliggande volym ägnas inte särskilt stort utrymme åt metodologiska överväganden och genomlysning av forskningsdesignen; författarna har, som man brukar säga, monterat ned byggställningen.

Den period som undersöks är 1985–2015 med vissa trådar som löper längre tillbaka i tiden och några som följer författarna in i det egna nuet. Det varierar mellan kapitlen, men de medier som främst fokuseras är public service (*SVT* och *Sveriges Radio*) och några av de största dagstidningarna: *Aftonbladet*, *Dagens Nyheter*, *Göteborgs-Posten*, *Helsingborgs-Dagblad* och *Svenska Dagbladet*. Därutöver har man genomfört intervjuer med ett fyrtiotal kulturchefer, -redaktörer och -journalister under perioden 2014–2019. Intervjuerna är inte primärmaterial utan används främst för att lyfta in engagerade aktörers reflektioner kring de ämnen som för stunden behandlas, om ett kapitel behandlar digitalisering och sociala medier kommer intervjuerna in mot slutet för att levandegöra resultaten.

Bokens tre författare ansvarar för varsin del med tillhörande kapitel. Första delen handlar om medielandskapets förändringar från 1980-talet och framåt, den andra om kulturjournalistikens förhållande till omvärlden samt en närstudie av tv-programmet *Kobra* och den tredje om kulturdebatten, likheter och skillnader mellan kultursidornas opinionsmaterial och det i andra fora samt ett par fallstudier av framträdande debatter.

Decennierna från 1980-talet fram till idag kännetecknas av stora förändringar i medielandskapet. I slutet av 1980-talet avreglerades radio- och TV-marknaden vilket öppnade upp för ett mer varierat och kommersialiserat utbud. På 1990-talet fortsatte förändringarna med en begynnande digitalisering och framväxten av webbpublicering. Och från millennieskiftet och framåt kan man tala om ett digitalt skifte med en ökad mediekonvergens, dvs. att skillnader mellan olika medier suddas ut. Såväl statistik som intervjumaterialet visar att medieföretagen nedprioriterar sina traditionella format till förmån för nya medier: public service ägnar sig mindre åt reguljära sändningar och pressföretagen mindre åt tryckta produkter, för att inte tala om konsumenterna som nästan helt övergått till digital mediekonsumtion.

Ett mer eller mindre explicit syfte med projektet är att konfrontera vissa spridda föreställningar om kulturjournalistiken, framför allt att den skulle vara i kris och att det var bättre förr. Den longitudinella studien både bekräftar och reviderar dessa föreställningar. Det kulturjournalistiska utbudet har aldrig varit större och bredare än det var i slutet av 2010-talet. Det är framför allt mängden snabbproducerat material som kulturnyheter och krönikor som bidragit till ökningen. Det har skett en viss minskning av antal publicerade recensioner, men inte så drastisk som man kanske tror, recensionerna är kortare idag men oftare bildsatta. Ja, glaset är halvfyllt eller halvtomt beroende på hur man väljer att se på det.

Vad gäller digitaliseringen och det som benämns medielogiker är det intressant att läsa om konsumenternas delnings- och klickmönster. I det nya medielandskapet där sociala medier utgör viktiga kanaler för att de traditionella medieföretagen ska synas och få spridning på sitt material har innehåll som väcker känslor en fördel, de mest delade och spridda artiklarna har en tydlig affektiv dimension. Författarna ser här en risk för en förskjutning mot en mer konfliktorienterad kulturjournalistik eftersom det är det som går hem i sociala medier. I intervjumaterialet bekräftas delvis denna bild, även om informanterna har lite olika åsikter om huruvida utvecklingen är bra eller dålig.

Analysen av definierande opinionsjournalistik under 2010-talet är på det hela taget intressant. Det konstateras att det finns en slagsida i kulturdebatten åt politik-kultur, dvs. politiska ämnen som diskuteras med ett kulturjournalistiskt angreppssätt. De fall som analyseras är terrorattentaten i Paris och Köpenhamn 2015 samt det feministiska upproppet #metoo hösten 2017. Här bidrar boken med en upplysande jämförelse mellan hur dessa ämnen behandlades på kultursidorna respektive på ledarsidorna som bekräftar att den förra är mer resonerande och kontextualiserande medan den senare oftare tar tydligt ställning.

Ytterligare ett kapitel handlar om identitetspolitikbegreppets resa genom den samtida kulturjournalistiken. Kritiker av identitetspolitiken framhåller gärna att begreppet omhuldas i den svenska offentligheten, att det blivit en allena rådande ideologisk strömning som det är tabu att byta mot. Men vid en närmare granskning visar det sig att en majoritet av texterna är negativt inställda till begreppet och att det finns få som explicit försvarar det. Denna iakttagelse är tankeväckande, men pekar också mot en brist i forskningsdesignen. Identitetspolitik som begrepp tycks inte användas av försvarare av erkännandediskurser vilket gör att deras texter inte fångas upp i urvalet. Här hade jag önskat att forskarna använt sig av en mer nystande metod och fördjupad kontextualisering.

En annan mindre kritisk anmärkning rör de konkreta exempel som ges i studien. För dem som följt kultursidorna under 2000-talet känns

exemplen igen: Maciej Zarembas ”Först kränkt vinner”, Jonas Hassen Khemiris ”Bästa Beatrice Ask” och Bengt Ohlssons ”Varför måste kulturen vara vänster?” Men det faktum att exemplen är kända behöver inte betyda att de är representativa. Varje år publiceras det hundratals kulturdebattsartiklar på tidningarnas kultursidor. Man kan därför fråga sig om de debatter vi minns är de vanliga eller de som bröt mot det vanliga. Jag skulle tro att vi tenderar att minnas det som bröt mot det vanliga, vilket betyder att vi riskerar att utmåla undantagen till representanter för vår tid. Det framgår inte hur forskarna gått till väga i urvalet av exempel, men det verkar som att de helt enkelt valt debatter de själva eller informanterna kommer ihåg eller tycker är intressanta.

Boken avslutad med en viktig reflektion kring kulturjournalistikens demokratiska funktion, dels vikten av att en mångfald röster kommer till tals på kultursidorna, dels att bevara en balans mellan smal kritik av olika konstnärliga uttryck som läses av få och bred opinionsjournalistik som delas av och väcker engagemang hos många. Kulturjournalistiken kanske inte befinner sig i kris enligt författarna, men det finns utan tvekan utmaningar att förhålla sig till i ett fortsatt föränderligt medielandskap.

Daniel Nyström

Umeå universitet

Svenska begreppshistorier

Jonas Hansson & Kristiina Savin (red.), *Svenska begreppshistorier: Från antropocen till åsiktskorridor* (Stockholm: Fri tanke, 2022), 747 s. ISBN 978-91-8913-932-9, inb.

Svenska begreppshistorier är en antologi i vilken 54 begrepp och historien om hur dessa begrepp använts och utvecklats, främst i Sverige, kortfattat presenteras. Boken kan ses som en form av introduktionsbok till begreppshistorien men inte i den mening att den innehåller metoder eller teorier som läsaren sedan kan tillämpa, det gör den inte. Boken bör snarare ses som en exempelsamling med en uppsättning av enklare modeller på begynnande begreppshistoriska undersökningar, eller som redaktörerna själva skriver ”en provkarta på vad begreppshistorien är och vad den väcker för frågor” (7), och det finns i artiklarna många spår som skulle kunna undersökas vidare för den som känner sig hågad.

De medverkande författarna i boken har inte rekommenderats någon specifik begreppshistorik metod och har inte heller någon gemensam teoretisk utgångspunkt. Verket bör därför inte ses som någon svensk

motsvarighet till större utländska projekt med mer extensiva lexikon i stil med Kosellecks *Geschichtliche Grundbegriffe*. Till skillnad från Koselleck så rör det sig inte heller enbart om politiska begrepp i denna bok, även om sådana också återfinns såsom *feminism* och *stat*, utan även begrepp såsom *känsla* tas upp, vilket leder in på närbesläktade fält som history of emotions. Som redan nämnts finns inte heller någon gemensam teoretisk utgångspunkt så idéer om en tröskeltid (sattelzeit) eller mer övergripande idéer om en övergång till moderniteten överlämnas för det mesta till läsaren.

I vissa av artiklarna förekommer dock ändå kopplingar till större processer, t.ex. i artikeln om konceptet *folk och nation* där författaren redogör för en förändring av begreppsinnehållet över den traditionella tröskeltiden (ungefär 1750–1850) som kopplas till förändrade förväntningar och en ideologiseringsprocess (123–124), men detta är alltså inget som följs av alla artiklar som för det mesta är mer beskrivande än analyserande.

Artiklarna är av varierande längd, de flesta är mellan tio till 20 sidor, och vissa av begreppen har en relativt kort historia, såsom *antropocen*, och *åsiktskorridor*, och just aktualitet har varit en premis för redaktörerna i urvalet av begrepp. Det artiklarna är inriktade på är ”begreppsanvändningar och betydelseförändringar i historiska kontexter” (9) och redaktörerna menar att studiet av begreppsstrider, kampen om begrepps betydelse, är en huvuduppgift för den begreppshistoriska forskningen (12). Artiklarna ligger därmed närmare den s.k. Cambridgeskolan, främst förknippad med Quentin Skinner, som menar att begreppens betydelse inte kan skiljas från dess kontext, ty alla yttranden är enligt Skinner inlägg i en samtida debatt, något som blir ännu tydligare när man ser på dagsaktuella och omdebatterade begrepp. Om vi tar artikeln om begreppet *antropocen* så syns detta tydligt, där redogörs för hur begreppet *antropocen* använts och spridits i olika sammanhang, först internationellt och sedan i Sverige, genom dess användande i samtida (och i detta fall nutida) diskussioner och debatter.

Det finns över lag många intressanta historiseringar och redogörelser för olika begrepps historier som även kan vara intressanta för en allmän läsarkrets. Till exempel begreppet *fascination* vars betydelse och användningsområden skiftat över tid, vilket är en intressant berättelse även för en icke-begreppshistoriker.

Som redan nämnts finns det ofta många olika spår i artiklarna som skulle kunna följas upp och fördjupas av den som blir inspirerad. Ett exempel är artikeln om *fascism* med många trådar som kan inspirera till ytterligare undersökningar. Till exempel om hur de tidiga vänsterdefinitionerna av fascism som kapitalismens hantlangare mot socialismen eller kommunismen och dess (uppfattade) kopplingar till höger blev så pass

dominerande. Detta trots att deras medlemmar kom från alla samhällsklasser och trots att detta skilde sig från de tidiga fascisternas egna uppfattningar och beskrivningar. En annan intressant utveckling av begreppet, som skulle kunna analyseras ytterligare, är hur det tömts på innehåll eller kommit att enbart likställas med diktaturer (som inte är kommunistiska) eller med rasism medan andra betydelser tryckts undan. Till sist skulle man givetvis även kunna utveckla diskussionen om hur begreppet har definierats vetenskapligt ända sedan fascismen uppstod som ideologi.

Sammanfattningsvis så kan man konstatera att boken är tunn på metod och teori och mer handfasta råd, det är i den meningen inte en grundläggande bok om begreppshistoria. I stället är det en bok som ger exempel på hur begreppshistoria kan se ut, vilka sorts frågor den ställer och söker besvara. Dessa exempel ses som enbart intressanta berättelser om olika begrepps historier eller så kan det kan fungera som en inspiration för vidare undersökningar, och utgöra en början på mer framtida svensk begreppshistoria.

Mikael Rahm

Umeå universitet

Lex THX

Maria Josephson, *Lex THX. Historien om Sveriges största medicinska konflikt och den märkvärdiga veterinären som skapade den* (Stockholm: Norstedts, 2022), 280 s. ISBN 9789113117713, inb.

Under nästan 40 år, mellan 1952 och 1989, injicerades mellan 50 000 och 150 000 patienter med det kontroversiella preparatet THX. Samtidigt kämpade både myndigheter och läkare för att till varje pris stoppa verksamheten med centrum i den lilla småländska orten Aneby. Gång på gång misslyckades de, fällande domar till trots, och både konflikt och kliniker fortsatte drivas jämte varandra under flera decennier.

Mot politikernas och vetenskapens ord stod nämligen patienternas upplevelser. Runt THX hade en folkrörelse växt fram och det var en bred skara människor som sökte sig till Aneby. Folk led av allt från cancer och diabetes till mer diffusa och svårsmätbara krämpor som stelhet och värk, men alla delade upplevelsen att vanlig vård inte kunde hjälpa dem. Vittnesmål om syn som återkommit, försvunna cancertumörer och mindre smärta och mer livsenergi efter behandling spreds mellan människor och i media. Vad var det egentligen för preparat som skänkt så många bot och bättring? THX var veterinären Elis Sandbergs livsverk; tillverkat av malda thymuskörtlar från slaktade kalvar och destillerat vatten bildade det lös-

ningen på en uppsjö diagnoser som skolmedicinen trots sina framgångar under 1900-talet inte lyckats bota.

Lex THX följer THX livscykel: från den första dosens tillkomst våren 1950 till produktionens avveckling vid millennieskiftet. I centrum står Sandberg, en både märkvärdig och envis veterinär vars intresse för den ganska okända thymuskörteln väcktes när han försökte finna ett bote-medel mot tuberkulos som hans bror gått bort i. Forskning på hormonsystemet låg i tiden och att Sandberg började leta bland dessa körtlar var därmed inte en slump. Hans fokus skiftade dock från tuberkulos till cancer, i tiden ansedd som det största hotet mot folkhälsan efter att tuberkulos blivit behandlingsbart med bland annat penicillin. Sandbergs mål var att genom sin forskning visa att kroppens förmåga att bekämpa sjukdom till största del berodde på thymuskörteln. Ett återkommande problem var dock att denna forskning utfördes i ensamhet i hans eget laboratorium i anslutning till slakteriet i Aneby och inte på någon officiell forskningsinstitution. Maria Josephson visar hur Sandbergs svårighet och ibland rent av ovilja att dels samarbeta med andra forskare, dels anpassa sig efter rådande medicinvetenskapliga metoder och normer bidrog till att öka konfliktlinjerna kring THX. Den alltmer professionaliserade medicinvetenskapen lämnade lite svängrum för okonventionella veterinärer med en egen och lite förlegad syn på vetenskaplig metodologi.

Sandberg lyckades aldrig påvisa THX effekt på det sätt som forskarvärlden krävde, men hans motståndare lyckades heller aldrig presentera försök som utslöt att det inte fungerade. Josephson, som i inledningen betonar att det inte hör till idéhistorikerns roll att ”leverera en slutgiltig sanning” (11), leker med denna ovisshetens spänning kring THX verkningkraft på ett berättartekniskt skickligt sätt. De nära nog trettio år av konflikter och de till synes oändliga turerna mellan Medicinalstyrelsen, Socialstyrelsen, medicinska experter och åklagare blir aldrig tröttsamma att följa. De korta och pedagogiskt strukturerade delkapitlen varvar källnära beskrivningar av händelseförloppen med passager där Josephson sätter in berättelsen i större sammanhang. *Lex THX* är en populärvetenskaplig framställning där diskussioner rörande tidigare forskning och teori är något nedtonat, men där de politiska, samhällsliga och medicinvetenskapliga kontexterna får desto större spelrum. I mångt och mycket är det en berättelse om myndighetssverige, välfärdsstaten, den moderna sjukvården och patientens genomgående osynlighet. Patientens dåtida marginalisering kontrasteras emellertid av bokens strålkastarljus på gruppen. Josephson betonar vikten av att människor fick sin smärta och sjukdomsupplevelse tagen på allvar hos Sandberg. I den offentliga vården upphörde ofta vårdinsatser och stöd så snart man ansåg att inget mer fanns att göra. Det var först under 1970-talet som palliativ vård i någon större

mening började utvecklas och THX-klinikerna fyllde ett tomrum som vården efterlämnade. De fungerade därmed både som ett andningshål och ett sista hopp för tusentals människor.

Utöver patienterna och Elis Sandberg är bokens och konfliktens tredje stora aktör det socialdemokratiska myndighetssverige. Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen agerar i konflikten som den uppläxande ”pappa staten” som ska tala människor till rätta – en strategi som snarare gav upphov till ökad kampvilja och större misstro bland Sandbergs anhängare. Det skulle krävas ett regeringsskifte och en ny tidsanda för att den tre decennier långa konflikten kring THX skulle ebba ut under slutet av 1980-talet. Ironiskt nog, påpekar Josephson, var det ”patienters påtvingade valfrihet och större egna ansvar som innebar slutet för THX” (226). I stället för att förbjuda THX, som trots brist på bevisad effekt inte heller hade visat sig vara skadligt, blev strategin från den nytillträdde moderata sjukvårdsministern Ingegerd Troedsson att försöka ”tvätta bort extraktets ’mystik’” (194). All behandling med THX skulle nu ske inom den offentliga sjukvården och endast på patientens egen begäran. Den kollektiva andan som vuxit fram kring THX, Elis Sandström och den stora kliniken i Aneby försvann därmed i ett slag. Josephson noterar det intressanta i att den nya självbestämmande och fria patienten samtidigt också blev den ensamma patienten med ansvar för sina egna val (197–198).

Berättelsen om THX är yvig och bångstyrig precis som upphovsmannen själv, men Josephsons bok är allt annat än det. *Lex THX* är en klarsynt, välskriven och underhållande idéhistorisk studie över en spektakulär medicinsk konflikt.

Disa Runeby

Lunds universitet

Polarisering

Fredrik Eklöf & Jonas Hansson (red.), *Polarisering: Idéhistoriska perspektiv på ett samtida fenomen* (Lund: Nordic Academic Press, 2022), 286 s. ISBN 978-91-89361-29-4, Inb.

Ett vanligt påstående är att det sätt på vilket vår samtids viktiga frågor diskuteras kännetecknas av en stark polarisering. Det gäller allt från synen på klimatförändring till hur könsskillnader ska förstås. Två läger med inte bara skilda åsikter och värderingar utan också diametralt olika verklighetsbeskrivningar står mot varandra. Men även om polarisering sägs utmärka vår samtid är det egentligen inte ett nytt fenomen utan har förekommit

tidigare. Däri tas utgångspunkten för antologin *Polarisering*, vars uttalade syfte är att med ett idéhistoriskt perspektiv och historiska fallstudier bidra till förståelsen av det i samtiden diskuterade fenomenet. Denna ambition är lovvärd, inte minst för att den visar hur historievetenskapliga studier ges en bredare och dagsaktuell relevans.

I inledningen, författad av redaktörerna Fredrik Eklöf och Jonas Hansson, diskuteras begreppet polarisering och det sätt på vilket det används i antologin: ”svartmålande polemik i idéstrider där två läger ställs mot varandra [...] konflikt och fientlighet som har höjt temperaturen i samhällsdebatten”. Det är en bra definition, som inte bara ringar in begreppet utan ger läsare en tydlig förväntan om vad antologikapiteln kommer att exemplifiera. Tyvärr är det dock få av antologins åtta bidragen som lever upp till detta. Några av bidragen har inte några egentliga läger som står mot varandra utan handlar istället om en aktörs ”polariserande språkbruk”, i andra är idéstriden allt för nischad för att kunna karaktäriseras som del i en samhällsdebatt och ibland handlar det mer om olika uppfattningar än polarisering. Det finns också något exempel på bidrag som inte rimligen ens kan påstås handla om polarisering, åtminstone inte i någon mer allmänspråklig bemärkelse. Att tala om breddade begrepp är förvisso idag ganska vanligt, men döljer nästan alltid ett försök att sammanföra sådant som kanske inte hör ihop. Med detta sagt ska det ändå framhållas att många av bidragen, sedda för sig, är både välskrivna och intressanta, men som helhet hade antologin vunnit på ett annat urval av fallstudier.

I antologin går det att läsa allt från Richard von Krafft-Ebings klassificering av sexualitet till skillnaden mellan kontinental och analytisk filosofi, från hur Albert Schweitzer ansågs vara en fin människa till turerna kring Nya Karolinska Solna. I flera av kapitlen finns en begreppshistorisk antydan, där själva begreppet polarisering diskuteras. Bäst fungerar detta när det fullt utvecklas, som i Jonas Hanssons text om den svenska vänstern runt 1970 och den polariseringsdebatt som fördes vid tiden.

De bidrag som kanske bäst överensstämmer med inledningens polariseringsdefinition tillhör också de starkare. Ett av dessa är Charlotte Christensen-Nugues kapitel om religionsstrider i Frankrike under 1500-talets andra hälft. Utifrån ett källmaterial redogörs för hur protestanter och katoliker med grova invektiv förtalade, smutskastade och spred rykten om varandra. Att det vid tiden blivit enklare och billigare att trycka skrifter bidrog till spridningen, likaså att franska och inte latin användes. Målgruppen var det enkla och obildade folket. Båda sidor menade att den andra känslomässigt överreagerade, men också att den saknade äkta religiös övertygelse och istället drevs av egenintresse och maktlystnad. Som en förklarande bakgrund till denna polarisering anges periodens ekonomiska, sociala och politiska kriser. Paralleller till vår samtid är uppenbara,

men att dessa inte skrivs ut i texten är en styrka. Författaren litar på läsaren och att antologins inramning räcker.

Ett annat av de bättre kapitlen är Bruno Hamnells mer nutidshistoriska skildring av högerradikalens kulturstrategi och i synnerhet deras användning av begreppet kulturmarxism. Genom att använda ordet på alla tänkbara meningsmotståndare har inte enbart dessa svartmålat utan också en konspiratorisk och förenklad världsbild underbyggts. Bilden av en samhällselit driven av en dold agenda har ställts mot det vanliga folket. Budskapet har varit oresonligt. Bakom detta ligger en uttalad ambition att förändra samhällsklimatet för att därmed påverka politiken. Det är också genom internet och framväxande sociala medier denna högerradikala strategi fått genomslag. Hamnell kunde ha diskuterat underliggande orsaker mer djupgående, men han gör en intressant reflektion i att högerradikalismen delar mycket med föregående decenniernas motkulturer. Kulturkonservatism och bildningsideal står lågt i kurs.

Ämnesmässigt tycks Hamnells och Christensen-Nugues båda kapitel ligga långt från varandra, men likheterna i det som beskrivs är slående: starkt svartmålande språkbruk, ett åberopande av folket, porträtteringen av motståndaren som oärlig, överkänslig och driven av dolda intressen samt att spridningen underlättades av vid tiden nyare medietekniker. Sett tillsammans svarar dessa kapitel väl mot antologins övergripande ambition.

Som helhet ger antologin ett klivet intryck. Ett omdöme kommer spegla hur mycket vikt som fästs vid den utlovade helheten. Några av kapitlen ger verkligen historiska exempel som belyser och ökar förståelsen av den samtida föreställningen om polarisering, andra kan med fördel läsas som helt fristående.

Andreas Wasniowski

Mälardalens universitet

Röd tro

Stefan Arvidsson: *Röd tro: Socialistisk kultur och livsåskådning under tvåhundra år* (Lund: Arkiv förlag, 2023), 714 sidor. ISBN: 9789179243715, inbunden.

I vilken mening kan socialism förstås som en form av religion? Religionshistorikern Stefan Arvidsson bok har karaktär av en bred kartläggning av relationen mellan socialism och religion hos en stor mängd tänkare, föreningar och rörelser som kan kallas socialistiska. I bokens kapitel behand-

las ett antal skilda sätt att förstå relationen mellan socialism och religion. Ett första alternativ (kapitel 1) motsvaras av sekularistisk socialism, som antingen ville separera politik och stat från religion eller, i en mer militant variant, även bekämpa privatreligion. Marx betecknas som sekularistisk till skillnad från ateistisk i meningen att religiösa arbetare inte skulle utestängas från kommunismen och att religiösa föreställningar inte var något huvudproblem jämfört med de eländiga villkor som gav upphov till sådana idéer.

Ett andra sätt att se på relationen socialism och religion utgörs av kristen socialism, där den sanna formen av kristendom tänks motsvara socialism. Några av de tänkare som behandlas är Étienne Cabet och Wilhelm Weitling. En tredje riktning utgörs av alternativreligiös socialism, som tog avstånd från kristen socialism och den etablerade religionen men till skillnad från scientistisk socialism inte tog avstånd från religion som sådan. Under denna rubrik behandlas frimurarsymboler och esoterism som haft betydelse i socialistiska traditioner.

Ett fjärde sätt att förhålla sig till socialism och religion utgörs av den vetenskapliga socialismen och dess strävan att ersätta religiösa föreställningar med vetenskapliga. Lite överraskande dyker vänsterhegelianen Ludwig Feuerbach upp här. Enligt Feuerbach var religiösa föreställningar projektioner som egentligen handlade om människan. Han uppfattade kärleken som kärnan i religion och kristendomens kärleksbudskap som den högsta formen av religion, om än i alienerad form. Feuerbach själv talade intressant nog om sin filosofi som en ny ”religion”. Henri de Saint-Simon satte vetenskap och teknikutveckling i centrum för sin teknokratiska framtidsoptimism, men pläderade i *Nouveau christianisme* (1825) också för en förnyelse av kristendom renodlad som broderskapskärleksmoral och för att förbättra arbetares levnadsvillkor. Auguste Comte tog ytterligare ett steg i scientismens riktning, även om han också ville skapa en ny positivistisk religion med en ny kyrka. Mot denna bakgrund beskrivs utvecklingen av vetenskaplig socialism inom arbetarrörelsen och diskuteras den marxistiska självförståelsen som just vetenskaplig i motsättning till ideologi och religion.

Kapitel 5 behandlar humanistisk socialism och väcker en del kritiska frågor vad gäller begreppsanvändning. Här redogörs bland annat för Robert Owens och Charles Fouriers idéer om ”rationell religion” respektive ”sinnlighetsreligion”. ”Humanism” definieras i kapitlet som ”den immanenslära där det jordiska livet är värt att leva trots att det inte leder vidare och som menar att ett värdigt och lyckligt liv kan bli verklighet för i princip alla människor med hjälp av konst och kultur.”(329) Lite svepande heter det att ”Kristendomen [...] väckte humanisternas olust” (335). För vilka humanister stämmer det? Det är ganska missvisande för

så betydande "humanister" som Petrarca, Erasmus, Thomas More, Johann Gottfried Herder och mer moderna humanister som Jacques Maritain. Detsamma kan väl sägas om flera av de socialistiska tänkare som Arvidsson själv behandlar, såsom Cabet, Weitling, Feuerbach och Saint-Simon. I en kort diskussion om Marx humanism eller antihumanism anförs som argument dennes "humanistiska påpekanden" att "det ligger i människans natur att roa sig, ta del av kultur, få intellektuell stimulans, uttrycka sig konstnärligt, älska och njuta estetiskt" och att "det ligger i människans natur att vilja utföra meningsfullt arbete och att sträva efter att del av en god gemenskap" (348f). Det är svårt att värja sig för intrycket att Arvidssons definition av humanism främst motsvarar den sorts humanism som författaren själv omhuldar. Ett sätt att hantera detta vore ökad begrepps-differentiering och kritisk distans, vilket skulle göra det möjligt att precisera hur en viss typ av humanism skiljer sig från andra varianter, till exempel vad gäller synen på människors fria vilja, värden, fri- och rättigheter, bildning, tolerans, pluralism eller krig.

I kapitel 6 undersöks tänkare mellan 1871 och 1914 som ansåg att det moderna samhället krävde en ny form av religion som skulle vara socialistisk. Här redogörs för Joseph Dietzgens idéer om socialdemokrati som en ny religion som skulle ta "de troendes hela hjärta, själ och sinne i besittning" (397) och där frälsningen skulle komma av arbetet. Vidare uppmärksammas Kurt Eisners idéer om en ny "socialismreligion" som skulle bemöta de frågor och känslor som hade givit upphov till religioner i det förflutna: hjälplöshet inför naturen, den enskildes maktlöshet inför samhället och vanmakt inför döden.

Kapitel 7 handlar om kommunistiska idéer om myter och religion under perioden efter 1914. Här figurerar Maksim Gorkijs idéer om "gudsbyggare" och förkunnelse om proletariats gudomliga krafter, liksom Anatolij Lunatjarskijs tolkning av socialism som den sista fasen i religionernas utveckling och nutidens bärare av hopp och religiös längtan. Kapitlet tar även upp religiösa fenomen som ledarkult av Lenin och politiska pilgrimsresor. Avslutningsvis diskuteras kort forskning om kommunism som en ny "politisk religion", med kritiska markeringar gentemot Emilio Gentile och Roger Griffin som forskare drivna av antisocialistiska motiv. En stilla undran väcks om inte också antikapitalistiska forskare kan nå väsentliga insikter om kapitalism?

I det avslutande kapitlet diskuteras och besvaras ett antal frågor om socialism som religion. Nej, socialismen är inte bara grundad på vetenskap. Ja, den är sedan mitten av 1800-talet huvudsakligen sekularistisk, men främst när det gäller att sekularisera stat och kultur, inte nödvändigtvis privatreligion. Ja, den bygger i huvudsak på en immanent livssyn och existentiella värderingar som går ut på att det enda liv som finns är jorde-

livet och att det är värt att leva för dess egen skull. Ja, i allmänhet vilar den på den naturalistiska övertygelsen att inga övernaturliga fenomen existerar och kännetecknas av en humanism som strävar efter allas lycka i jordelivet, att leva i frihet och gemenskap och att kunna känna sig hemma i världen, samt att konst och kultur är viktiga för att nå dessa mål. Nej, socialismen har i allmänhet inte varit en ny form av religion. Den slutsatsen bygger dock på en påtagligt snäv definition av religion som att förankra giltighetsanspråk med hänvisning till övernaturliga auktoriteter (559). Riskerar inte det att medföra att man förbiser när politiska rörelser övertar funktioner och förhållningssätt från religiösa rörelser men utan att hänvisa till övernaturliga auktoriteter, till exempel kult av politiska ledare eller tro på ett kommande rike som är helt annorlunda jämfört med det existerande samhället och där alla drömmar ska uppfyllas? Ett alternativ kunde vara att analytiskt differentiera religionsbegreppet så att en politisk rörelse kan ha religiösa aspekter i vissa avseenden men inte i andra, även när det inte hänvisas till övernaturliga auktoriteter. Frågan om i vilka avseenden olika varianter av socialism ger svar på religiösa frågor är relevant inte bara för de varianter som explicit gör anspråk på att utgöra en ny religion.

Allt som allt innehåller boken en mängd intressanta avsnitt och ett ovanligt fint bildmaterial som förhöjer läsoplevelsen. Här och var hade jag som önskat mig en klarare begrepps användning och mer begrepps-differentiering. Vidare tror jag att framställningen hade vunnit på att redan i inledningen presentera tydliga och skarpa frågor och att i högre grad låta dem vara drivande för de olika kapitlen. Ett personregister hade onekligen varit användbart i denna omfattande och empiriskt myllrande bok.

Martin Wiklund

Stockholms universitet